

الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی در بخش صرف با رویکردی بر نظریات شهید صدر

معصومه فتحی^۱

سید باقر سیدی بنابی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۵/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۲/۱۸

چکیده

جهاد یکی از فروع فقهی است و در ابعاد مختلف نظامی، اقتصادی، علمی، سازندگی و... قابلیت اجرایی دارد. اما بعد اقتصادی آن به دلیل تقدم جهاد با اموال بر جهاد با نفوس در قرآن و نیز به دلیل شرایط حاکم بر اقتصاد ایران و تحريم های موجود، ضرورت بیشتری دارد. مسئله پیش روی ما تبیین الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی است و ما در این راستا نظریات شهید صدر را به عنوان فقهی پیشتاز در این عرصه، سرلوحه کار خویش قرار داده ایم، و در این مقاله که با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی تدوین شده است قصد آن داریم، که ضمن تبیین اهداف اقتصادی اسلامی به تشریح وظایف و مسئولیت های مردم و حکومت اسلامی در بخش های مختلف بپردازیم، یافته های مقاله بیانگر این است که با سیاست گذاری صحیح از جانب حکومت و شناخت کامل و اجرایی شدن آن توسط مردم، می توانیم به اهداف اقتصاد اسلامی نائل آییم.

واژگان کلیدی: فقه، حقوق، جهاد، اقتصاد، صرف.

طبقه‌بندی A12,A13,D11,B59:JEL

-
۱. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب
 ۲. استادیار گروه فقه و حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب

مقدمه

دین اسلام به عنوان یک دین کامل و جامع برای تمام ابعاد زندگی انسان برنامه دارد و جهاد نیز در راستای همین برنامه به عنوان یکی از ملزومات زندگی انسان وضع شده است و از فروع فقهی است که همواره مورد تأکید اسلام و اهتمام فقهای بزرگوار بوده است و ابوایی را به این موضوع اختصاص داده اند، اما جهاد اقتصادی به دلیل تقدّم جهاد با اموال بر جهاد با نفوس در قرآن کریم و نیز به دلیل وابسته بودن معیشت و قوام حیات انسانها به آن ضرورت بیشتری را می‌طلبد و اکنون نیز که حربه و سلطه اقتصادی به عنوان یکی از مهمترین راهکارهای استعمار به شمار می‌رود، اهمیت این موضوع را دو چندان می‌کند. از این رو ما در این مقاله که به صورت تحلیلی و توصیفی تدوین شده است در صدد هستیم که الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی را در راستای رسیدن به اهداف اقتصادی اسلامی تبیین کنیم و در این راستا نظریات شهید صدر را به عنوان فقیهی که در این مباحث تحقیقات ارزشمندی داشته است را سرلوحه کار خویش قرار داده ایم. همچنانکه که اکثریت تحقیقات و تألیفات موجود بعد از ایشان در رابطه با مسائل اقتصاد اسلامی با نگاهی به آثار ارزشمند ایشان از جمله اقتصادنا تدوین شده است. که «الموجز در بیان اقتصاد اسلامی» تألیف آقای سید محمد وحیدی که به اختصار متن ضمّن مسائل اقتصادی از منظر اسلام و مکاتب مهم جهان است. و «نهادهای اقتصادی اسلام» تألیف غلامرضا بیات و فخر الدین شوشتی که در نگاهی به این کتاب شهید صدر تدوین شده است.

برنامه‌های اقتصاد اسلامی در راستای رسیدن به اهدافی از قبیل استقلال و امنیت اقتصادی و بر محور عدالت طراحی شده است و با تأمین و توازن اجتماعی و اقتصادی آحاد ملت انجام می‌گیرد. از این رو دولت مؤظّف است با مدیریت صحیح در قلمرو خالی از حکم و برنامه‌ریزی بر اساس مقتضیات زمان و مکان به سیاست گذاری و مدیریت منابع در بخش‌های مختلف اقدام کند.

۱- الزامات جهاد اقتصادی

با توجه به اهمیت اقتصاد در زندگی بشر و وابسته بودن حیات افراد برای زندگانی به تأمین معیشت، در آیات و روایات مختلفی به این موضوع پرداخته شده است از جمله: آیه ۷۵ سوره مبارکه نساء می‌باشد که این آیه اعلان جهاد عمومی است برای نبرد با استضعفاف و فقر و همه عوامل آن که استکبار و ظلم و سرمایه داری است. و به صراحت؛ جهاد و قتال در راه مبارزه با فقر و استضعفاف اقتصادی و فرهنگی مطرح شده است. (بنیاد پژوهش‌های حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴، ص ۲۵۱) و (آیات ۹۵ و ۴۱ توبه) که معیّشت و تأمین نیازهای مالی و جهاد با مال را بر جهاد با نفس مقدم داشته اند و نیز روایاتی که به فقر همسان با کفر نگریسته شده است از جمله رسول اکرم (ص) در روایاتی در مذمّت فقر چنین فرموده اند: «کاد الفقر أَنْ يَكُونَ كُفُرًا، نَزِدْ يَكَ اسْتَ فَقْرٌ بِهِ كُفُرٌ تَبَدِّلُ

شود.»(کلینی ۱۳۹۲/۷۲/۳۰) که صرف نظر از آثار جانبی که فقر می‌تواند داشته باشد، نامطلوب بودن فقر را در هر شرایطی نشان می‌دهد.(خلیلیان ۱۳۹۰/۳۲۳)

شهید صدر در اقتصادنا می‌فرماید: همانطور که ولی امر-دولت مؤظف است مسلمین را برای جهاد بسیج کند همان گونه نیز باید آنها را مجبور به تأمین معاش ناتوانان سازد و از لحاظ مالی چنان به زندگی شان بپردازد که نظر الهی دائم بر اداء فریضه مجبور، انجام شده تلقی شود. از آنجا که در سازمان جامعه اسلامی دولت به عنوان ضامن اجراء احکام آمر به معروف و ناهی از منکر و نیز مسئول اجراء مقررات است. (اسپهبدی، ۱۳۵۷، ۳۲۰) گره زدن جهاد به مفهوم اقتصاد و ترکیب این مفهوم مقدس با فعالیت اقتصادی به معنای تلاش سخت کوشانه در مسیر بهسازی اقتصادی، براساس انگیزه‌های الهی است.(راهکارها و راهبردهای جهاد اقتصادی، محمدسلیمی ۱۳۹۲/۹۸)

اقتصاد مقاومتی معنایش این است که یک اقتصادی داشته باشیم که هم روند رو به رشد اقتصادی در کشور محفوظ بماند، هم آسیب پذیری اش کاهش پیدا کند؛ یعنی وضع اقتصادی کشور و نظام اقتصادی جوری باشد که در مقابل ترقیات دشمنان که همیشگی و به شکل‌های مختلف خواهد بود، کمتر آسیب ببیندو اختلال پیدا کند.(رهبر معظم انقلاب، منشور دولت اسلامی) الزامات جهاد اقتصادی در راستای رسیدن به اهداف متعالی اقتصاد اسلامی طراحی شده است که در ذیل به تبیین برخی از این مؤلفه‌ها و اهداف پرداخته ایم.

۱-۱- استقلال اقتصادی

با توجه به ضرورت حفظ اقتدار و اعتلای اسلام در همه حال خداوند درآیه ۶۰ سوره مبارکه انفال مسلمانان را به آمادگی همه جانبی در هر شرایط با تمام توان اعم از جانی و مالی دعوت می‌کند.«وَأَعِدُّ وَاللَّهُمَّ مَا أَسْتَطَعْتُمْ مِّنْ قَوْهٖ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ؛ برای مقابله با دشمنان، هر چه می‌توانید نیرو و اسباب بسته فراهم کنید. که به این وسیله، دشمنان خدا و خودتان را از آن دشمنانی که نمی‌شناسید به وحشت افکنید.» و با توجه به اینکه سلطه‌ی اقتصادی زمینه ساز سلطه در دیگر عرصه‌هاست درآیه ۱۴۱ سوره نساء خداوند می‌فرماید: «وَلَن يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا؛ راه هرگونه سلطه‌ای بر اجانب بسته شده است» که در فقه اسلامی به قاعده‌ی نفی سبیل مشهور است و مسلمانان باید در روابط و معاهدات خود با بیگانگان این امر را در نظرداشته باشند. در اصول ۱۵۲ و ۱۵۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران این قاعده مبنای وضع قوانین و مقررات معرفی شده است. بر همین اساس راهبرد درونگرا در توسعه تلاشی برای رهایی از یک اقتصاد وابسته و حرکت به سمت استقلال اقتصادی از طریق بومی کردن

تولید است. در این مقوله سیاست جانشینی واردات که عبارت است از کنترل و باز پس گرفتن بازارهای داخلی از تولیدکنندگان خارجی از طریق اعمال سیاست های بازدارنده بر واردات به روش های گوناگون که اصلی ترین مؤلفه درون گرایی محسوب می شود. توسعه ی برونو گرا با هدایت جایگزینی صادرات مبتنی بر تشویق صادرات غیرستنتی و حضور فعال در عرصه های تجاری فرا ملی است. کشورهایی که از این استراتژی استفاده می کنند ، صادرات صنعتی کاربر را جایگزین محصولات کشاورزی کاربر کرده اند. بخشهای صادراتی باید دارای مزیت نسبی در تولید باشند اگرچه گذر از نظام جایگزینی واردات به تشویق صادرات، مستلزم صرف هزینه های نسبتاً سنگین اقتصادی و اجتماعی است.

رهبر معظم انقلاب در ارتباط با اقتصاد درون زا و برونو گرا می فرماید: درون زا یعنی از دل ظرفیت های خود کشور و مردم می جو شد، متنکی به امکانات خود کشور است؛ در عین حال درون گرا نیست، برونو گراست؛ یعنی با اقتصاد کشورهای دیگر ارتباط دارد. (۱۳۹۳/۱/۱)

بند ۸ اصل ۴۲ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، پیشگیری از سلطه‌ی اقتصادی بیگانه بر اقتصاد کشور را یکی از ضوابط حاکم بر اقتصاد دانسته است.

۱-۲- امنیت اقتصادی

امنیت اقتصادی از دیگر مؤلفه های الزام آور جهاد اقتصادی است که حاکمیت اسلامی را مکلف به تأمین امنیت سرمایه گذاران در بخش های مختلف تولیدی و توزیع کنندگان کالاهای اساسی مردم و رعایت حال مصرف کنندگان ترغیب کرده است که در هر حال بر اساس قاعده ی « لاضرر و لاضرار فی الاسلام » فعالیت اقتصادی هیچ فردی موجب اضرار به دیگران نشود. و در بند ۵ اصل ۴۳ قانون اساسی به این امر تأکید شده است و « قاعده ی لاضرر » یکی از ضوابطی است که اقتصاد جمهوری اسلامی ایران برآن استوار است و کلیه ی قوانین و مقررات مدنی درباره ی کسب و کار، تولید، توزیع و بهره برداری و ... در اسلام با توجه به این قاعده تدوین شده است. و بر اساس این قاعده هر گونه تصرف در اموال مشروط به رعایت حد متعارف و عدم زیان رساندن به دیگران است. چرا که فقدان امنیت لازم در جامعه ، امور تجاری و خدماتی را از روند درست باز می دارد و از عوامل بی ثباتی بازار و تزلزل پایه های فن و صنعت به شمار می رود و تباہی اموال و امکانات را به دنبال دارد. که در صورت کاهش نیافت این تهدیدات و عوامل تشنج زا ، با کاهش ضریب امنیت اقتصادی مواجه خواهیم بود که اقتصاد کشور را با بحران جدی روپرور می کند.

قاعده‌ی نفی عسرو حرج در اسلام از دیگر قواعد فقهی است که در ایجاد امنیت اقتصادی نقش بسزایی دارد که در روابط حاکم بین افراد و نیز عقود بین الملل نمود پیدا می کند تا آنجا که در

تجارت خارجی، هرگاه در اثر بروز حوادث پیش بینی نشده و غیر قابل رفع واجتناب؛ تعادل عوضین معامله به نحو فاحش به هم بخورد و در نتیجه اجرای مفاد قرار داد چار مشکل گردد، قرارداد مذکور در صورت امکان توسط قاضی تعديل و حسب مورد انحلال می یابد.(محقق داماد/قواعد فقهی)

۳-۱- عدالت اقتصادی

در نظام اسلامی عدالت مبنای همه تضمین گیری های اجرائی است. و برخلاف نظر بعضی ها که فکر می کنند اقتصاد عدالت محور بر مبنای توزیع فقر است، اینگونه نیست، بلکه سخن از توزیع فرصت های مناسب به طور برابر است که در نبود آنها انسان های بسیاری در فضایی از بی عدالتی و ظلم استعدادهای خود را به ناشکوفایی محاکوم می سازند. در سایه چنین عدالتی است که مردم به کارگزاران خود اعتماد می کنند. و حتی در سخت ترین شرایط معيشی نیز حاضر نخواهند بود ایمان و عزت خود را به هیچ قیمتی بفروشند و دولت ها نیز با پشتوانه محکمی بر نامه های خود را پیش خواهند برد.

شهید صدر در اقتصادنا در این باره فرموده: قرآن پس از آنکه جاشینی انسان را در بهره وری از ثروتهای جهان و نعمتهای بی شمار الهی بیان می کند بر دو گونه کج روی اشاره می کند: ظلم و ناسپاسی که ظلم توزیع نابرابر ثروتها و تجاوز گروهی از افراد بر دیگر گروهها می باشد و ناسپاسی؛ کوتاهی جامعه در بهره برداری از نعمتهای موجود در طبیعت و بکار نینداختن نیروها در بهره گیری از ثروتها طبیعی است و این دو باز دارنده انسان در سیر به سوی خدا می باشد و از آن ستم انسانها به خویش می توان تعبیر نمود، با این بیان مسئولیت جامعه جاشین خدا از دو دیدگاه آشکار می گردد.

(الف) عدالت در توزیع ثروت: بگونه ای که با مسئولیت جامعه، جانشینی عمومی او در توزیع عادلانه ثروت ضدیت نداشته باشد.

(ب) عدالت در تولید ثروت : بطوریکه تمام نیروهای جامعه در بهره برداری از ثروتها طبیعی و آبادانی زمین بسیج شوند.(غلامرضا بیات، ۱۳۵۸، ص ۴۹)

ایشان در جای دیگر می فرماید: اصل عدالت اجتماعی به عنوان یکی از ارکان در اقتصاد اسلامی است که اسلام با پایه گذاری نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی به این اصل تحقق بخشید و ضمانت ها و عناصری را به کارگرفت تا توزیع بتواند ضمن هماهنگی با ارزش هایی که بر آن ها استوار است، عدالت اسلامی را محقق سازد. اسلام در ضمن یک برنامه اجتماعی معین، این مفهوم را تعریف و متبیلور کرد و پس از آن توانست این هدف را در یک واقعیت اجتماعی زنده که همه زیر و بم وجودش با مفهوم اسلامی عدالت در تپش بود مجسم سازد.(برهانی/۱۳۹۳/۳۴۶)

در آیات و روایات عدالت به عنوان یکی ازا صول اساسی اقتصاد اسلامی مطرح شده، به عنوان نمونه در آیه (۲۵/حدید) و (۱۵/شوری) مسئولیت اجرای عدالت به عنوان اصل و اساس دین بر عهده پیشوایان دین قرار داده شده است که عدالت اقتصادی را نیز شامل می شود. و حضرت علی (ع) علّت قبولی زمامداریش را اجرای عدالت معرفی می کند. (شقةٌ شقيه) و در جای دیگر ارزش حکومت منهای احراق حق را از کهنه پا پوش کمتر دانسته است. (خطبه (۳۳)

محور تمام برنامه های اقتصادی در اسلام بر عدالت استوار است که با تأمین و توازن اجتماعی و اقتصادی انجام می پذیرد. واصل قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به این موضوع تأکید دارد و مقرر می دارد: کلیه ای انفال و ثروتهای عمومی در اختیار حکومت اسلامی است، دولت باید زمینه های اولیه برای توزیع عادلانه امکانات و منابع طبیعی را فراهم ساخته و از هرگونه انحصار طلبی و حاکمیت مطلقه افراد برثروتهای عمومی جامعه جلوگیری کند. و در اصل (۴۸) نیز بر رعایت عدالت و پرهیز از هرگونه تعییض تأکید شده است.

۴-۱- تأمین اجتماعی

شهید صدر در این باره می گوید: اصل تأمین اجتماعی در اسلام بر دو صورت انجام می گیرد: یکی مسئولیت کفالت عمومی و دیگری حق جامعه در درآمدهای عمومی دولت است که هر یک از این دو اساس دارای حدود و مقتضیاتی در تعیین نوع نیاز هایی است که تأمین آنها واجب است. و نیز در مشخص کردن پایین ترین حد لازم که اصل تأمین اجتماعی برای افراد فراهم می سازد؛ اصل اول تأمین شامل تضمین و فراهم سازی نیازهای حیاتی و اصلی فرد است. اما اصل دوم گسترهای بیش از این دارد و پاسخ گویی فراغیرتر به نیازها و تعیین سطح برتر زندگی را در بر می گیرد. و دولت مؤلف است تأمین اجتماعی را در حد امکانات خود در این هر دو سطح سامان بخشد. (حسینی ژرف/۱۳۹۳/۳۸۶) مطابق اصل کفالت همگانی نه تنها دولت، بلکه کلیه‌ی مسلمانان مسئولیت مقابل همگانی دارند در حدود امکانات خویش کفالت مسلمانان دیگر را در هر کجا که باشند بر عهده بگیرند و طبق آیه: «وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ، لِّسَائِلٍ وَالْمَخْرُومٍ؛ كسانی که در اموال و دارایی هایشان سهمی بر مستمندان است. تا به فقیران سائل و فقیران محروم آبرومند رسانند.» (معارج/۲۵-۲۴) بر این اساس بر همه مسلمانان واجب کفایی است که علاوه بر پرداختهای واجب مالی از قبیل خمس و زکات با ادائی پرداختهای مستحب تا رفع کامل نیازهای ضروری نیازمندان، خود را مسئول بدانند.

شهید صدر در اقتصادنا مطابق اصل مسئولیت مقابل بیان می کند: اصل مشروعیت مقابل اجتماعی صرفا از نظر اخذ مالیات از درآمدهای اضافی وضع نگردیده است، بلکه از نظر علمی از مسأله ای اخوت سرچشمه می گیرد و به حاجتهای ضروری محدود شده است که از لحاظ اقتصادی بایستی ضروری و لازم تشخیص داده شود و ملاک ضرورت و نیازمندی جنبه ای عملی زندگی است که معلوم می دارد در هر جامعه ای کدام نیازها، نیازهای فوری و حیاتی است و بدون ارضاء آنها زندگی با سختی می گذرد که دولت ضامن اجراء مقررات در این حوزه می باشد.(اسپهبدی ۱۳۵۷/۳۲۰)

۱-۵- توازن اجتماعی و اقتصادی

شهید صدر درباره توازن اجتماعی- اقتصادی می فرماید : منظور از توازن، توازن افراد جامعه از حيث سطح زندگی و نه از جهت درآمد است و مقصود از سطح زندگی این است که سرمایه به اندازه ای در دسترس افراد باشد که بتوانند متناسب با مقتضیات روز از مزایای زندگی برخوردار گردند. به عبارت دیگر سطح زندگی واحدی برای تمام افراد جامعه تأمین شود. (اسپهبدی ۱۳۵۷/۳۲۹)

ایشان در جای دیگر می فرماید: اسلام با وضع مقررات و قوانینی کلی و مسئول دانستن دولت در انجام این مهم که توازن با ازدیاد ثروث عمومی و بی نیاز شدن فرد فرد مورد انجام می گیرد. اختیارات و امکاناتی را که دولت برای به ثمر رسیدن رفاه عمومی و توازن جمعی بر عهده دارد به سه گروه طبقه بندی کرده است.

۱- وضع مالیاتهایی از جمله زکات و خمس؛ که به طور ثابت و مستمر از افراد اخذ شده و نیاز و بی نیازی حدّاً صل منع و جواز أخذ زکات است که ادای آنها حتمی است و مفهوم مطلق و ثابتی در کلیه احوال برای فقر منظور نشده است بلکه بسط و انعطاف پذیری مفهوم فقرکه موضوع حکم قانونی و شرعی امر زکات است و به اینه توازن جمعی مربوط می شود و به ما این اجازه را می دهد که درآمدهای زکات و جز آن را برای تأمین مصالح عمومی و توازن جمعی به مصرف برسانیم.

۲- فعالیتهای بخش عمومی و سرمایه گذاریهای دولتی؛ که در این بخش دولت باید با شرکت مستقیم در فعالیت های عمومی و لغو بهره برداری ها از ثروت های طبیعی به شیوه سرمایه داری به توازن کمک کند. از بررسی نظرات و موضع گیری اسلام به این نتیجه می رسیم که سرمایه خصوصی اغلب امکان و قدرت آن را نمی یابد که در قلمرو تجارت و تولید به حدّی بزرگ و قوی گردد که توازن جمعی را در معرض خطر قرار دهد زیرا برخلاف بانکهای سرمایه داری، نظام اقتصاد اسلامی با ممنوعیت قانونی ذخیره کردن پول و تحریم بهره و رباخواری بانکها به مدد کارفرمایان

خصوصی رفته و موجبات رشد و توسعه آن را فراهم می کنند. از این رو فعالیتها و مؤسسات بزرگ تولیدی درگرو اختیارات و فعالیت دولت قرار می گیرد.

۳- اختیارات قانونی و حقوقی برای تنظیم روابط اقتصادی جامعه و نظارت بر تولید توسط دولت که نه تنها شامل اجراء و عملکرد مقررات و قوانین ثابت است، بلکه قلمرو آزادی نظر قانونی را نیز در بر می گیرد و دولت از یک سو مجری احکام ثابت تشریعی و از سوی دیگر وضع کننده مقرراتی است که بنا به ضرورت اجتماعی و طبق شرایط روز، باید تدوین و اجرا گردد، در مورد اجرا قوانین از معاملات ربوی و تصرّفات غیر قانونی اراضی جلوگیری کرده و قوانین اجتماعی و اقتصادی را رأساً و مستقیماً به مرحله اجرا در می آورد. و در مورد وضع مقررات تازه و سازگار با شرائط روز نیز دولت در کادر «آزادی نظر قانونی» عمل کرده و برای تحقق هدفهای کلی اقتصادی و عدالت اجتماعی، قانون گذاری می کند. (اسپهبدی/۱۳۵۷/۳۳۴)

۴- جهاد اقتصادی در بخش مصرف

اسلام مصرف را در بعد مطلوبیت های ارزشی و اجتماعی نه تنها باز و مطلق گذارده است. بلکه افزایش حجم آن را در جهت رفاه افراد ترغیب کرده است و آنچه غیر مجاز است، همان جامعه مصرفی است که محدودیت های بیان شده را رعایت نکند که موجب پایمال شدن حقوق دیگران و اضرار به غیر گردد که نه تنها از بعد مکتبی ناپسند است بلکه از بعد اقتصادی نیز مشکل آفرین است. شهید صدر برا ساس ایده ها و ارز شهایی که در تحقق اهداف اقتصاد اسلامی مؤثر می باشد برخی از تصرّفات را که به حال اجتماع زیانبخش است غیر مجاز می شمرد و از طرفی برخی از تصرّفات را هم تجویز می کند. مثلاً اسلام مصرف بی حساب و اسراف را حق مالک نمی دارد و اصولاً این حق را از مالکین سلب کرده است ولی استفاده از ثروت را بدون آنکه ائتلاف و اسرافی درآن باشد تجویز کرده است. (موسوی/۱۳۵۰/۴۳۹)

ازین رو شهید صدر معتقد است: دولت اسلامی باید سیاست های مصرفی را در جامعه به گونه ای اعمال کند که مشکلات اقتصادی پدید نیاید و حرکت در جهت دستیابی به اهداف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مورد نظر اسلامی تضمین شود. (خطوط التفصیلیه عن اقتصاد المجتمع الاسلامی/ص ۷۴)

اقتصاد اسلام علاوه بر آنکه مصارف و پرداخت های واجب از قبیل زکات و خمس و دیگر مالیاتهای حکومتی که بایستی با توجه به مقتضیات زمان و مکان توسط حکومت اسلامی وضع شود، مصارف راجح و مستحبّی نیز همچون انفاق، قرض الحسن، وقف و صدقه را از عنایون مطلوب

صرفی مطرح کرده است و به طور مطلق مورد تشویق قرار داده است. ولی از نظر اسلام ممنوعیّت‌هایی نیز در رابطه با مصرف وجود دارد از جمله:

۱- در آیات متعددی اسراف و تبذیر به طور مؤکد مورد نهی و تحريم واقع شده است. من جمله آیات: (غافر/۴۳، طه/۲۷، اسراء/۲۶-۲۷، مائدہ/۸۷-۸۸) که شهید صدر با توجه به این قبیل آیات، معتقد است: که باید ضمن اینکه از نعمتهای حلال خداوند مصرف کنیم و نباید آنها را بر خود حرام کنیم در عین حال باید از اسراف و تبذیر نیز دوری کنیم. (اسپهبدی/۱۳۵۷/۳۷۳) و در ارتباط با دلیل تحريم اسراف معتقد است: شاید هدف از این کار برقراری توازن اجتماعی است زیرا با این کار از یک طرف از مصارف زائد طبقات مرقه جلوگیری و از طرف دیگر سطح زندگی طبقات پایین ترقی میکند. بدین ترتیب با نزد یک کردن سطوح مختلف مردم به یکدیگر از شکاف طبقاتی می‌کاهد. (همان/۳۳۱)

حضرت علی(ع) در سفارش به کارگزاران خود می‌فرمایند: «أدقوا إقلامكم و قاربوا بين سطوركم و احذفوا من فضولكم و اقصد المعانى و اياتكم و الاكتشار فأنّ أموال المسلمين لاتتحمل الضرار؛ باريک كنيد قلم هایتان را ، سطرها را به هم نزدیک و مطالب زاید را حذف کنید و بپرهیزید از زیاده نوشتن مطالب، زیرا بیت المال مسلمانان تحمل ضرر را ندارد.» (مجلسی/۱۳۷۴/۴۹/۷۶)

شهید صدر در اقتصادنا راجع به آیه «ولا تأكلوا اموالکم بینکم بالباطل ؛اموال خود را به باطل بین خود مخورید.» (بقره/۸۸) فرموده است: فعالیتهايی مثل قمارو سحر و شعبده بازی که از نظر تولیدی عقیم اند تحريم شده اند تا نشان دهد اسراف و تبذیر ناشی از این آلودگیها چه آثار شومی بر اوضاع عمومی و جریان تولید از خود بر جای گذارد از این رو هر عملی در این راستا و صرفا مسائل تجمیلی و غیر ضروری از نظر اسلام حرام اند. (اسپهبدی/۲۸۰-۲۸۶)

بنده اصل ۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در همه شئون مربوط به اقتصاد اعمّ از مصرف، سرمایه گذاری، تولید و توزیع و خدمات اسراف و تبذیر را منع کرده است.

۱-۲ استفاده از کالاهای خارجی به دلایل مصالح سیاسی و اقتضایی که به تشخیص ولی امر صورت می‌گیرد. از آنرو که در توسعه یک کشور منابع و تولیدات ملی آن کشور اهمیت بسیاری دارد و بی اعتمایی به این منابع سلطه‌ی اقتصادی و در نتیجه تسلط سیاسی اجانب را به دنبال دارد. چرا که دول استکباری با در اختیار گرفتن نیض اقتصاد جوامع در صدد متزلزل کردن باورها، عقاید ملل و ایجاد تفرقه و در نتیجه استثمار و چاول نیروها و منابع آنها هستند، ضمن اینکه حربه و تحريم اقتصادی نیز مهم ترین راهکار دشمن بکار می‌رود. بنابراین استفاده از کالاهای داخلی ضمن اینکه کمک به استقلال و پیشرو بودن اقتصاد جامعه اسلامی است، نوعی مقابله به مثل با تهدیدها و تحريم‌ها و ضروریات در مواجهه با اقدامات دشمن نیز به شمار می‌رود. همانگونه که در آیه/ ۱۹۴

بقره) خداوند می فرماید: «فمن اعتدى عليکم فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدى عليکم؛ هر که برشما و حقوق شما تجاوز کرد، شما هم مثل او با او رفتار کنید.» و در روایات نیز به این امر اشاره شده است از جمله: «خداوند به یکی از پیامبرانش وحی فرمود: به مردمت بگو؛ لباس دشمنان را نپوشند و از خوردنی های آنان استفاده نکنند و هم شکل با آنان نشوند اگر چنین کنند در زمرة دشمنان من خواهند بود.» (محدث نوری(۱۴۰۸/۱۱/۱۹))

فقهای بزرگوار همواره به این امر توجه داشته اند از جمله امام خمینی(ره) در تحریر الوسیله فرموده اند: در صورتی که روابط اقتصادی، سیاسی با این کشورها موجب تسلط دشمنان اسلام بر مسلمین گردد و زمینه اسارت سیاسی یا اقتصادی یا توهین و تحیر و تضعیف مسلمانان شود، بر همه مسلمانان واجب است از استقلال و موجودیت سیاسی، اقتصادی خود دفاع کنند. این دفاع ممکن است از راه نخریدن کالاهای ساخته شده آن کشورها انجام گیرد، در چنین وضعی، ولی امر، مصرف و تجارت این قبیل کالاهای را تحریم کند و بر جامعه اسلامی واجب است این تحریم را به اجرا درآورد. (امام خمینی(ره) ۱۳۶۶/۲/۳۳)

رهبر معظم انقلاب در این باره فرموده اند: البته این طرف قضیه هم این است که کالاهای ساخت داخل بایستی دوامش، استحکامش و مرغوبیتش جوری باشد که مشتری را قانع کند، خداوند رحمت کند کارگر و کسی که کاری را انجام می دهد و خوب و محکم انجام دهد. کارگر مسلمان باید کارش را بالاتر و بهتر از معیارها و حدود و استانداردهای کار اجرا کند و تحويل دهد. این فرهنگ و دستورالعمل اسلامی است، اینها در کنار هم یک کار لازم و واجبی است. (اقتصاد و عرصه اقتصادی از منظر رهبر معظم انقلاب ۱۳۹۱/۲۹۹)

در آیات و روایات متعددی به اهمیت توجه به کیفیت کالاهای اشاره شده است از جمله در آیه (سیا ۱۱) که آیه الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه در ذیل این آیه می فرماید: رعایت عدالت در زره سازی به این معناست که سیم های زره را نه باریک بساز که پاره شود و نه کلفت و ضخیم که حلقه های آن را بشکند. در واقع خداوند به داود(ع) دستور می دهد؛ که باید با رعایت محکم کاری و دقیق در کمیت مصنوعات سرمشقی برای همه صنعتگران با ایمان باشد. (مکارم شیرازی ۱۸/۱۸) و رسول اکرم(ص) در روایتی فرموده اند: «إِذَا أَعْمَلَ أَحَدُكُمْ عَمَلاً فَأَتْقِنْهُ ... لِكِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ إِذَا أَعْمَلَ أَحَدَكُمْهُ، هرگاه یکی از شما کاری را انجام می دهد، محکم کاری کند. خدا دوست دارد بنده ای را که وقتی عملی انجام می دهد محکم کاری کند.» (عباسعلی اختری ۱۳۹۲/۱۹۶) بنابراین مردم باید در تولیدات خود وجدان کاری داشته باشند و سرعت و کمیت را فدای کیفیت نکنند و با رفتارهای نادرست اجتماعی و اقتصادی خود به مسلمانان زیان وارد نسازند و با خدعا و ترفند اموال

بی کیفیت را به مردم تحمیل نکنند چرا که با این کار خود بذر بی اعتمادی را در بین مردم می پاشند و به پیکره جامعه اسلامی ضربه وارد می کنند.

۳- مصرف موادی که موجب هلاکت یا ضرر فرد و جامعه می شود مانند سم و هروئین و دیگر مواد مخدر و مشروبات الکلی.

۴- استفاده از کالاهای و خدماتی که اصالتاً حرام نیستند ولی کیفیت بهره گیری خاص از آنها به اعتبار مسائل ارزشی و اجتماعی است، از قبیل استفاده از طلا و نقره برای مردان و نوعی از کالاهای و خدماتی که استفاده و انتفاع از آنها حرام شده است؛ مانند خوردن گوشت خوک و سگ و میته و حیوانات ترکیه نشده و استفاده از آلات لهو و لعب، سحر و شعبدہ بازی، منکرات و فحشاء، با این اوصاف بدون شک نوع مصرف در جامعه در توجیه و هدایت دیگر بخش‌های اقتصادی و چرخه تولید و توزیع نقش اساسی را ایفا می کند.

الگوی مصرف اسلامی

اسلام علاوه بر توسعه‌ی کمی و افزایش امکانات زندگی، تأکید بر بهبود کیفی زندگی دارد. در عین حال که اسلام، رفاه را مطلوب می داند اما افراد را از تجمل پرستی و رفاه زدگی منع می کند، چراکه انسان در چنین شرایطی سر به طغيان و سرکشی می گذارد که درآيات متعددی از آن ممانعت به عمل آمده است. من جمله در آیات(شوری/۲۷،علق/۶-۷ و اسراء/۸۳) که طبق این آیات غرق در نعمت شدن و احساس بی نیازی، کفران نعمت را به دنبال دارد که در قرآن به بطر و سرم‌ستی و ترف و خوشگذرانی تعبیر شده است.

امام رضا(ع) درباره حدّ متعارف مصرف می فرماید: مخارج خانواده حدّ وسط است، میان دو روش ناپسند، خداوند بزرگ اسراف واقتار را نا خوشایند می دارد و در قرآن فرموده: آنانکه هرگاه چیزی بخشند نه زیاده روی کنند و نه خستت ورزند و میانگین این دو را حدّ قوامی (مایه پایداری و بقای زندگی) بخشند. (فرقان/۲۵) (سفینه البحار/۱/ص ۱۵۶) به نقل از حکیمی (۱۳۷۶/ص ۸۲)

در مستدرک الوسائل آمده است: اقتصاد در معیشت در برابر اسراف و تبذیر، فرد را به رعایت حد وسط و اعدل در هزینه کردن به تناسب تعداد افراد تحت تکفل و هزینه هایی که به صلاح او و خانواده اش است، وادرار او را برای تحمل سختی های روزگار آماده می کند. (بایسته های جهاد اقتصادی، ۱۲۹، به نقل از محدث نوری)

حکیمان بزرگ و علمای اخلاق، طمع ورزی و آzmanدی را کار عاقلانه نمی شمارند از جمله: حضرت علی(ع) فرموده اند: «من عقل قنوع، هر که عقل مدار است قناعت می ورزد.» (آمدی/ترجمه علیرضا برآش/ج/۳/ص ۲۴۲۲) «والتقدير نصف العيش» (تقدير واندازه گیری

خود تأمین نصف زندگی است). (مجلسی/۱۳۶۳/۳۷۶/۶) و نیز آمده است: «لکن المآل مال الله يضعه عند الرجل وداعم جوز لهم أن يأكلوا قصداً و يشرب حلالاً و يركب وينكح حلالاً ومن عدائلك كان عليه حراماً... هركس در خوردن وأشاميدن ، پوشیدن، ازدواج و سواری، اقتصاد و میانه روی را رعایت کند استفاده اش حلال و گرنه حرام خواهد بود.» (تفسیر العیاشی/تحقیق سید هاشم رسول محلاتی ۱۳۸۰ق/اص ۳۷۳)

نتیجه گیری

همانگونه که مطرح شد، جهاد اقتصادی بر دیگر ابعاد جهاد تقدّم دارد. ضمن اینکه شرایط حاکم بر اقتصاد ایران و تحریم‌های موجود نیز اهمیّت این موضوع را دو چندان می‌کند. از این رو ما در این پژوهش به بررسی الزامات و راهبردهای فقهی و حقوقی جهاد اقتصادی در راستای رسیدن به اهداف اقتصاد اسلامی پرداختیم. که همه این اهداف در جهت رسیدن به استقلال و امنیت اقتصادی و بر محور عدالت بنا نهاده شده است. که با توجه به قلمرو خالی از حکم موجود در شریعت اسلام، فقه اقتصادی اسلام را قادر به پاسخگویی به مشکلات اقتصادی بشر مناسب با مقتضیات زمان و مکان می‌سازد که با رعایت شاخص‌های معزّی شده می‌توان به این اهداف دست یافت.

با توجه به اینکه ما در این مقاله بخش مصرف در جهاد اقتصادی را مورد مذاقه قرار داده ایم، نتیجه می‌گیریم نحوه مصرف افراد جامعه در توجیه و هدایت دیگر بخش‌ها اعم از تولید و توزیع نقش اساسی دارد و با مدیریت صحیح مصرف و الگوگری از فقه اسلامی می‌توانیم به بهبود اوضاع اقتصادی کشور بپردازیم و با تهدیدات و تحریم‌های دشمن مقابله کنیم.

انتقادات و پیشنهادات

و در خاتمه پیشنهادات و انتقاداتی را به شرح ذیل برای به ثمر رسیدن اهداف اقتصادی اسلام عزیزان ارائه می‌نماییم.

با توجه به همه آنچه در این مقاله گفته شد که همچون قطره‌ای در مقابل دریاست به نظر می‌رسد علی‌رغم اینکه سال ۱۳۹۰ از طرف مقام معظم رهبری جهاد اقتصادی برای مردم و مستویین ما گوشزد شد، هنوز اقدامات در خورشان حرکت جهادی صورت نگرفته است. چرا که هنوز ما در بخش‌های مختلف با عدم تنظیم برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌ها طبق اقتصاد اسلامی رو به رو هستیم که با توجه به قلمرو خالی از حکم موجود در فقه اسلامی، به نظر می‌رسد قانونگذار باید در این زمینه اقدامات جدی‌تر و قوانین الزام آورتری را در صدر برنامه‌های خود قرار دهد. از آن جمله:

- ۱- تجدید نظر درسیاستهای اشتغال افراد برای ایجاد توازن اجتماعی - اقتصادی در سطوح مختلف جامعه با اولویت اشتغال برای مردان که ضمناً راهی برای ایجاد عدالت و کاهش سطح طبقاتی نیز می‌باشد.
- ۲- لزوم تدوین قوانینی برای تولیدکنندگان و مصرف کنندگان کالا در جهت حمایت از تولید داخلی و مقابله با تحریم‌های دشمن در راستای قاعده‌ی نفی سبیل و قاعده‌ی لاضر.
- ۳- لزوم وضع قوانینی برای مبارزه با مسروقات منابع انرژی کشور در راستای الگوی موافق با فقه اسلامی و تدوین آیین نامه‌هایی در سطح ادارات و دانشگاهها و سازمان‌های مختلف برای مقابله با اتلاف و اسراف در منابع مختلف مصرفی.

منابع و مأخذ

قرآن کریم (نهج البلاغه)

اختری، عباسعلی، اقتصاد مقاومتی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۲.

اسحاقی، سید حسین، مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی، مرکز نشر هاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهان)، چاپ اول، ۱۳۹۰.

اقتصاد و عرصه‌ی اقتصادی از منظرهای برمغایم انقلاب اسلامی، مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، ۱۳۹۱.

آملی، جواد، مفاتیح الحیا، مرکز نشر اسراء، چاپ یکصد و چهل و دو، پاییز ۱۳۹۲
بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، قرآن و اقتصاد، راهنمای پژوهش در قرآن و علوم روز، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۴.

پژوهش‌کده حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، چاپ پور روشن، چاپ هفتم، پاییز ۱۳۹۲.

جمعی از نویسندهای جهاد اقتصادی، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، چاپ زلال کوثر، چاپ دوم، ۱۳۹۲.

حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل رسول (ص) تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.

حکیمی، محمد، معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶.

حلی، تبصره المتعلمین فی احکام الدین، ترجمه و شارح اوالحسن شعرانی، چاپ دوم، ۱۳۶۹.
خلیلیان، محمد جمال، شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام، مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰.

سبحانی، حسن، اقتصاد عدالت محور، انتشارات صداوسیما، چاپ دوم، ۱۳۹۱.
سلیمی، محمد، راهکارهای راهبردهای جهاد اقتصادی، نشر مرکز پژوهش‌های صداوسیما، چاپ زلال کوثر، چاپ دوم، ۱۳۹۲.

صدر، سیدموسی، اقتصاد در مکتب اسلام، چاپ تهران، قم، آذرماه ۱۳۹۰.
صدر، محمد باقر، اقتدار، جلد اول، ترجمه سید محمد مهدی برهانی، انتشارات دارالصدر، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳.

صدر، محمد باقر، اقتصاد، جلد دوم، ترجمه سید ابوالقاسم حسینی ژرف، انتشارات دارالصدر، قم، ۱۳۹۳.

- صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد دوم، ترجمه عبدالعلی اسپهبدی، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۰.
- صدر، محمدباقر، اقتصادما، نهادهای اقتصادی اسلام، ترجمه بیات، غلامرضا، شوشتاری، فخرالدین، نشر کوکب، چاپ پرتو، ۱۳۵۸.
- صدر، محمدباقر، اقتصادما، جلد اول، ترجمه محمد کاظم موسوی بجنوردی، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۷.
- صدر، محمدباقر، الخطوط التفصیلیه عن اقتصاد المجتمع اسلامی، مطبعه الخیام، قم.
- صدقوی، محمدبن علی بن بابویه قمی، من لا يحضره الفقيه، انتشارات جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۳، ق.
- طبرسی، حسین، محدث نوری، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۴۰۸، هـ.
- عاملی، حر، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹، هـ.
- علامه مجلسی، بخار الانوار، مؤسسه الوفاء بیروت، لبنان، ۱۴۰۴، هـ.
- عیاشی، محمدبن مسعودین عیاشی السلمی، تحقیق سید هاشم رسول محلاتی، چاپ اول، تهران، چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰.
- کرمی، محمد مهدی، پورمند، نبی زاده، مبانی اقتصاد اسلامی، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی، قم، چاپ مهر، چاپ هفتم، پاییز ۱۳۸۵.
- کلینی، محمدبن یعقوب الرازی، الکافی، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامی، تهران، ۱۳۶۵.
- محقق داماد، سید مصطفی، قواعد فقه بخش مدنی، تهران، مرکز نشر علوم انسانی، ۱۳۷۵.
- مفید، محمد بن محمدبن النعمان العکبری، الاختصاص، تصحیح علی اکبرغفاری، چاپ یکم، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۴، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۸۶.
- نجفی، محمدحسن، جواهر الكلام فی شرح شرایع الاسلام، دارالکتب اسلامیه، ۱۳۶۸، چاپخانه حیدری.

